

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Л.Г.Дротянко

Філософські проблеми мовознавства

Рекомендовано для студентів вищих навчальних закладів

Київ – 2001

ББК 81 я 73

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист Міністерства освіти і науки № 14 / 18.2 1820 від 11.12.2001 р.)

Друкується за рішенням Вченої ради КНЛУ від 26.11.2001 р.
(Протокол № 4)

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор Кримський С.Б.,
доктор філологічних наук, професор Манакін В.М.

Дротянко Л.Г.

Філософські проблеми мовознавства. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання 2-е, перероблене і доповнене. – К.:

ISBN

Навчальний посібник з курсу “Філософські проблеми мовознавства” підготовлений відповідно до типової програми, містить основний зміст курсу, методичні поради по організації самостійного вивчення студентами запропонованих у програмі тем і окремих проблемних питань, список рекомендованої літератури до кожної теми та питання й завдання для самоконтролю.

В ньому розглядаються найбільш важливі проблеми сучасного мовознавства з точки зору їх світоглядного та методологічного статусу. Філософський аналіз цих проблем проводиться на основі єдності системного, компаративістського та герменевтичного підходів; ґрунтується на дослідженні концепцій засновників теоретичного мовознавства, лінгвістики та філософії мови.

Для студентів лінгвістичних університетів та філологічних факультетів вузів, магістрантів, аспірантів, всіх, хто цікавиться філософськими проблемами мовознавства.

ББК 81я73

ISBN

Дротянко Л.Г.

Передмова до другого видання

Навчальний посібник з курсу “Філософські проблеми мовознавства” підготовлений відповідно до типової програми. Він складається з двох частин – теоретичної та практичної. В першій частині накреслюється план розгляду кожної теми, розкривається зміст кожного питання, подаються методичні поради з приводу організації самостійного вивчення студентами запропонованих у програмі тем і окремих проблемних питань, список рекомендованої літератури до кожної теми та питання й завдання для самоконтролю. Друга частина є органічним продовженням першої, оскільки в ній подаються методичні рекомендації до семінарських занять з курсу “Філософські проблеми мовознавства”. В них формулюються мета навчального курсу, накреслюються шляхи її реалізації, зазначаються основні методи та засоби, які використовуються при вивченні основного теоретичного матеріалу, наводяться основні вимоги до знань, умінь і навичок студентів, особливості системи контролю і оцінювання знань, подається тематичний план курсу, а також розгорнуті плани кожного семінарського заняття, визначення основних понять розглядуваної теми, список основної та додаткової літератури.

Викладений у посібнику матеріал синтезує філософські, культурологічні, лінгвістичні, психолого-педагогічні, засади функціонування мови як соціально-культурного феномену. В ньому показується органічна єдність і взаємовплив людського буття, мислення, мовлення та мови в різних сферах життєдіяльності людей; співставляються мова й мовлення, мова науки та повсякденна мова в їхньому історико-культурному розвитку; розглядається кореляція слова, знака, символа й образу через їх відношення до значення; встановлюється відношення між текстом, контекстом та явищем полісемії через поняття текстової епохи; визначається роль герменевтики як методологічного принципа гуманітарних наук, в тім числі й мовознавства; показується співвідношення герменевтики та інтерпретації; аналізується місце процедур пояснення, розуміння й тлумачення в процесі перекладу іншомовних текстів, а також в освітній діяльності.

Найбільш важливі проблеми сучасного мовознавства розглядаються з точки зору їх світоглядного, методологічного та соціокультурного статусу. В посібнику представлені різні філософські й лінгвістичні точки зору, підходи та позиції до висвітлення актуальних проблем функціонування мови. Філософський аналіз цих проблем проводиться на основі єдності системного, компаративістського та герменевтичного підходів; ґрунтується на дослідженні концепцій засновників теоретичного мовознавства, лінгвістики та філософії мови В. фон Гумбольдта, Ф. де Соссюра, О.Потебні, М.Хайдеггера, Л.Вітгенштейна, Г.Гадамера, М.Бахтіна, а також провідних сучасних філософів і лінгвістів П.Рікьора, М.Фуко, Ю.Хабермаса, А.Вежбицької та інших. Компактність і стислість викладення навчального матеріалу поєднується з достатньою повнотою розкриття тематики, чіткістю, ясністю та доступністю для його розуміння студентською аудиторією.

Для студентів лінгвістичних університетів та філологічних факультетів вузів, магістрантів, аспірантів, викладачів, всіх, хто цікавиться сучасними філософськими проблемами мовознавства.

Життя кожної людини неодмінно зв'язане зі світом, суспільством, мовою як одним з необхідних засобів комунікації окремих людей і певних соціальних груп. Отже, світ, соціум і мова – це ті сфери, в яких рухається думка, тому з ними так чи інакше зв'язані всі більш конкретні проблеми людської життєдіяльності. Філософія, яка осягає в мисленні світ як цілісність, здійснює рефлексію й щодо конкретних проявів людського буття, зокрема, людського спілкування та шляхів його здійснення, тим самим формує специфічну галузь знання – філософські проблеми мовознавства.

Закладаючи фундамент теоретичного мовознавства, В. фон Гумбольдт розглядав проблеми мови в широкому контексті інших проблем суспільного буття, таким чином прагнучи синтезувати погляди на них філософії та лінгвістики. Інтеграція цих двох наук та формування на цій основі міждисциплінарної галузі, яка долала однобічність як філософської рефлексії, так і досить обмеженої області лінгвістичних досліджень, відіграла й продовжує відігравати важливу роль у пізнанні оточуючої дійсності. Дане положення справедливе з огляду на те, що “людина оточує себе світом звуків, щоб сприйняти в себе й переробити світ речей” (В. фон Гумбольдт). Виявлення соціального характеру мови, розуміння того, що вона стосується не одного якогось фрагмента реальності, а світу як цілого, виводить теоретичне мовознавство на вироблення не лише власне лінгвістичних, але й світоглядних та культурологічних орієнтирів того чи іншого суспільства на певному етапі його розвитку.

Можна змістовно визначити місце та роль філософських проблем мовознавства в навчальному процесі наступним висловлюванням О.О.Потебні: “Показати справжню участь слова в утворенні послідовного ряду систем, які обіймають собою відношення особистості до природи... В загальних рисах ми вірно зрозуміємо значення цієї участі, якщо прийняли основне положення, що мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її, що вона не відображення світогляду, який уже склався, а діяльність, що його складає (А.А.Потебня. Мысль и язык. С.151).

Як навчальна дисципліна курс “*Філософські проблеми мовознавства*” покликаний формувати у студентів-гуманітаріїв здатність до філософського узагальнення процесів, зв’язаних з комунікацією людей як у межах одного етносу, так і в міжетнічних та міждержавних стосунках. Пропонований курс спирається на знання студентів, отримані в ході попереднього вивчення основ філософії, культурології, педагогіки, психології, теоретичного мовознавства й інших дисциплін соціально-гуманітарного циклу. Вона орієнтує студентів на *базові гуманістичні цінності* сучасної цивілізації; на *свободу вибору* певного типу філософствування й відповідних йому світоглядних засад; на *розуміння* студентами мови не лише як засобу спілкування, але й як соціокультурного феномена, що сприяє пізнанню і перетворенню людиною природної та соціальної дійсності на основі чуттєво-раціонального проникнення в сутність життєвого простору соціуму.

Вивчення зазначеного курсу має *на меті* формування у студентів уміння *теоретико-філософського аналізу* специфіки функціонування мовних і мовленнєвих засобів у відповідному соціальному середовищі, а також *практичних навичок* філософської рефлексії щодо мовної діяльності в різних сферах життя.

Т е м а 1

ЛЮДСЬКЕ БУТТЯ, МИСЛЕННЯ І МОВА Щоб зрозуміти специфіку навчального курсу з філософських проблем мовознавства, необхідно попередньо вияснити основоположні принципи людського буття та осмислення його в категоріях сучасної духовної культури, розглядаючи мову як один з проявів буття соціуму; вплив історичних та соціально-культурних умов на трансформацію мисленнєвої та мовної діяльності людей; визначити рівень взаємодії чуттєвого та раціонального в структурі мови як соціокультурного феномена; наявність вербальних і невербальних когнітивних засобів у процесі словотворення й функціонування мови тощо. А ще – виявити відношення мислення та мови до об’єктивної дійсності, встановивши між ними кореляцію. Згідно із зазначеними завданнями пропонується розглянути наступні питання:

1. Поняття буття у філософії та лінгвістиці.

2. Мовна практика та її філософська рефлексія. Проблема “Іншого” в мовному спілкуванні.

3. Мисленнєва і мовна діяльність людини в культурно-історичному процесі.

4. Єдність чуттєвого й раціонального, вербалізованого та невербалізованого в мовленнєвій сфері людського спілкування.

Поняття буття у філософії та лінгвістиці

Розглядаючи проблему людського буття, студентам слід звернутися до вже знайомого з курсу філософії ключового поняття людського буття і співвіднести його філософський сенс з розумінням людського буття в лінгвістиці. Як відомо, у філософії через категорію “буття” вибудовується єдина картина світу, яка визначається єдністю людини та інших форм існування Всесвіту. Відповідно до специфіки розглядуваної теми нас цікавить *наявність людини як однієї з форм буття*, а також результатами власної соціокультурної діяльності – речами “другої природи” та духовними цінностями суспільства.

Філософський аналіз поняття людського буття дозволяє зрозуміти його специфіку як процес становлення та самоствердження людини, процес самореалізації нею своїх сутнісних сил, творчих потенцій. Буття людини означає не просто фіксацію її існування, а розкриття *способу існування людини в культурі*, створеній шляхом практично-духовного освоєння нею дійсності. Таким чином, людське буття виступає як реальний процес життєдіяльності, в якому людина через різні соціальні практики перетворює зовнішній світ на умови і засоби свого саморозвитку, й тим самим самостверджує себе як суб’єкта соціальної діяльності.

Соціокультурна природа людського буття дозволяє виявити *сутність та функції мови* як атрибута й міри соціальності людини. Цим визначається *поняття людського буття у мовознавстві*. Якщо підходити до розуміння людини як “міри всіх речей” (Протагор), то очевидно, що мова як суто людська властивість виступає такою ж реальністю як і свідомість. Мова, на думку В. фон Гумбольдта, – це не засіб чи форма втілення людської духовності, а сама є духовним життям людини, адже “тип і функція мови є організмом духу так само, як будова м’язових волокон, коло кровообігу, розгалуження нервів – організмом тіла” (В. фон

Гумбольдт. Язык и философия культуры. – С.365). Таким чином, істинно людське буття неможливе без мови. Мова – це не відчужена від людини система символів і знаків, а вона є “безпосередньою дійсністю мислення” (К.Маркс), оскільки виступає живою реалізацією діяльності людської свідомості.

Проблема людського буття у співвідношенні з мовою стала провідною в творчості М.Хайдеггера, особливо в працях “Буття і час”, “Час і буття”. Але його бачення цієї проблеми кардинальним чином відрізняється від інших філософських досліджень. Він вважав, що найбільш глибоким тлумаченням буття є його пояснення з часу, оскільки М.Хайдеггер називав час фундаментальним шаром буття людини. Він замінив термін “людина” терміном “присутність” (нім. – Dasein). Людина в нього – це суще, сутність якого полягає в “бутті-ось”, “бутті-тут”, в Dasein (присутності). Саме присутністю щільне середовище природних речей розімкнуте. Людина – це те неозначуване, але очевидне “ось”, яке не “складається з” різних елементів світу, а відкрите всьому як єдине місце, здатне вмістити Ціле. Людина існує постільки, поскільки здійснює можливість свого “ось”. Присутність – це бездонне в людині, а тому людським можливостям немає меж. Присутність може бути всім захоплена і таким чином виявляти як повноту “буття”, так і провалля “ніщо”. Не остання з можливостей людини – втратити себе. Разом з тим у М.Хайдеггера проблема буття – це й проблема мови, оскільки саме в мові буття висловлює себе. Тим самим у нього мова набуває онтологічного статусу, вона стає самим буттям, адже мова “вкорінена в буттєвій конституції присутності” (М.Хайдеггер. Бытие и время. – С.162), а сутність мови або мова сутності ховається в індивідуальній самосвідомості.

Отже, філософське розуміння людського буття ґрунтується на положенні, що в мові втілюється власне людське начало у його становленні та розвитку. Мова не залишається незмінною реальністю, а перебуває в постійному русі, змінах, перетвореннях, що супроводжують усе людське буття, бо в ній реалізується духовний зв’язок між людьми, на який впливає безліч різноманітних чинників. Проте мова, як і свідомість, не така реальність як, скажімо, природа. Мова є продуктом розвитку людського суспільства, формується й розвивається разом з ним. Поза людським суспільством не існує й не може існувати мови,

оскільки створена нею система символів та знаків і правила оперування з ними мають сенс лише в процесі людської життєдіяльності. Отже, можемо говорити про мову як специфічну й суто людську, а більш точно – соціальну, форму буття.

Лінгвістика як наука про закони функціонування мови та її окремих елементів і розглядає поняття людського буття через дослідження законів функціонування мови “у найширшому її обсязі... і в її відношенні до діяльності мислення та чуттєвого сприйняття” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.75). Такий погляд на мову як на “творіння природи людського розуму” (Там само. – С.314) виводить лінгвістику за межі чистого мовознавства, яке підноситься до узагальнень соціально-філософського характеру. Це й породжує *специфічну галузь знань – філософські проблеми мовознавства*. Зокрема, засновник теоретичного мовознавства як науки В. фон Гумбольдт досліджував через мову такий феномен буття соціуму як нація (для нього нація означає те ж саме, що й народ). Вважаючи націю “духовною формою людства, яка має мовну визначеність”, він писав, що нація – це така “форма індивідуалізації людського духу”, яка має “мовний” статус” (Там само. – С.125). Проте він не вважав мову єдиною визначальною рисою нації, а розглядав її в єдності з іншими характеристиками. “Якщо нами нації називалися духовною формою людства, то цим зовсім не заперечувалися їхня реальність і їхнє земне буття; таке вираження ми обрали лише тому, що тут питання стосувалося їхнього (націй) інтелектуального аспекту” (Там само)

Він співставляв мову з духом народу, ввівши нові для лінгвістики й філософії поняття “духовна сила народу” та “мовна свідомість народу”. На його думку, “народ створює свою мову як знаряддя людської діяльності, дозволяючи їй вільно розгорнутися зі своїх глибин, і разом з тим він шукає й отримує дещо реальне, дещо нове й більш високе; а досягаючи цього на шляхах поетичної творчості та філософських передбачень, він, у свою чергу, здійснює зворотній вплив і на свою мову” (Там само. – С.68). У В. фон Гумбольдта мова є діяльністю духу, оскільки “буття духу взагалі може мислитися лише в діяльності” (Там само. – С.70). Як видно, мислитель розкривав сутність мови не стільки з точки зору її

комунікативної та гносеологічної функцій, скільки з точки зору її онтологічного (буттєвого) статусу.

Розглядаючи філософське поняття буття в межах лінгвістичного аналізу, В. фон Гумбольдт піднявся над чисто лінгвістичними проблемами та вивів своє дослідження на рівень філософської рефлексії важливих проблем мовознавства. Він побачив у живому процесі мовленнєвої діяльності саму сутність мови, оскільки вважав, що людина, яка живе у світі, не просто оснащена мовою як деяким знаряддям: насправді на мові ґрунтується і в ній виражається те, що для людини взагалі є світ. За його визначенням, “мова завжди є лише *ідеальним буттям* (виділено нами. – Л.Д.) у головах та душах людей і ніколи – матеріальним, навіть будучи накресленою на камені чи бронзі” (Там само. – С.158). Таким чином, для В. фон Гумбольдта *мова* виступає *світобаченням і світорозумінням*. Висловлюючись філософською мовою М.Хайдеггера, для В. фон Гумбольдта буття людини є “тут-буттям”, “ось-буттям” і це “*тут-буття*” у нього є *мовним*. Він стверджував, що мова має свого роду самостійне буття стосовно окремої людини, яка належить до певного співтовариства, оскільки мова, в середовищі якої живе й зростає людина, визначає разом з тим її зв’язки зі світом і її відношення до світу.

Схоже розуміння мови знаходимо в творчості швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра, який називав мову не засобом спілкування людей, а реальністю. Він писав, що мовні знаки є психічними за своєю сутністю, тобто такими, що існують у дійсності; а асоціації, які скріплені колективною домовленістю і в своїй сукупності становлять мову, є реальностями, що локалізуються в мозку (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – С.23).

Ідеї В. фон Гумбольдта стосовно співвідношення людського буття та мови розвивав Г.-Г.Гадамер. Він також вважав, що саме мова визначає людське буття, бо лише в мові відкривається людині істина буття. Продовжуючи думку В. фон Гумбольдта стосовно самостійного буття мови, Г.-Г.Гадамер писав, що ця самостійність є не абсолютною, а відносною. Для нього «не лише світ є світом лише постільки, поскільки він отримує мовне вираження, - але справжнє буття мови в тому лише й полягає, що в ньому виражається світ. Таким чином,

споконвічна людськість мови означає разом з тим споконвічно мовний характер людського “буття-у-світі”» (Г.-Г.Гадамер. Истина и метод. – С.513). Саме піднесення людини над оточуючим світом з самого початку мало мовний сенс, який характеризує діяльну природу буття людини в світі.

Отже, поняття людського буття в лінгвістиці означає існування та функціонування мови як суспільного феномену, невіддільного від свідомості й інших сутнісних сил людини, який формується лише в суспільстві. Причому лінгвістичний підхід до розуміння людського буття корелюється з його філософським сенсом.

Мовна практика та її філософська рефлексія.

Проблема “Іншого” в мовному спілкуванні

При розкритті зазначеного в підзаголовку питання необхідно розглянути специфіку дослідження мовної діяльності в різних філософських системах. Слід зазначити, що філософське осмислення мови є досить традиційною темою, яка висвітлювалася ще в античні часи: згадаймо, наприклад, висловлювання Арістотеля про мову як форму позначення сутності речей або мовлення про сутність речей (Аристотель. Метафизика. Соч.: В 4-х т. Т.1.-С.107). Проте справжній “лінгвістичний поворот” у філософії відбувся в кінці XIX – на початку XX століть і зв’язаний з іменами О.Потебні, М.Хайдеггера, Л.Вітгенштейна, Г.-Г.Гадамера, Ф. де Соссюра, М.М.Бахтіна й інших філософів та лінгвістів. Вони мали на увазі саме онтологічний статус мови, розглядаючи людське буття крізь призму мовної діяльності людей. Але при цьому слід мати на увазі, що всі ці мислителі у своїх дослідженнях відштовхувалися від теоретичних положень В. фон Гумбольдта.

В. фон Гумбольдт (1767-1835) – засновник теоретичного мовознавства. Але окрім лінгвістики коло його наукових інтересів охоплювало філософію, літературознавство, класичну філологію, теорію мистецтва й інші галузі знань. Студентам слід вивчити “Вибрані твори з мовознавства” В. фон Гумбольдта, в яких репрезентований увесь спектр проблем як з теоретичного мовознавства, так і

з філософських його основ. Створюючи загальну теорію мовознавства, він, як уже мовилося вище, доводив теоретичний аналіз мови до загально-філософського обґрунтування засад її функціонування в суспільстві. В його теоретичному спадку існує безліч ідей, які безсумнівно можна віднести як до вершин мовознавства, так і філософії (при розкритті першого питання теми деякі з цих ідей були вже розглянуті).

В. фон Гумбольдт був одним з перших мовознавців, хто розглядав мову як продукт розвитку суспільства, що змінювався під впливом соціально-культурних умов життя. Він виробив аналітичний метод, який дозволив розв'язати питання про одвічний зв'язок мови та мислення, а також про єдність усіх феноменів культури. Досліджуючи генезу мови, він дійшов висновку, що вона не є якимось даром, а виступає сутнісною характеристикою людини як соціальної істоти і цим підняв суто лінгвістичний аналіз мови до її філософсько-антропологічного рівня. Він доводив, що *мова охоплює переважно об'єкти, які належать до кола потреб та інтересів людини, практики в цілому, і відображає не власне субстанціальні властивості позамовного світу, а, швидше, відношення людини до нього.*

Розглядаючи мову як соціальний феномен, що перебуває в постійному русі, розвитку та зв'язках з іншими феноменами духовної культури суспільства, В. фон Гумбольдт вніс дух діалектики в теоретичне мовознавство,. Він писав, що словарний запас ні в якому випадку не можна розглядати як готову, застиглу масу. “Не кажучи вже про постійний процес утворення нових слів і словоформ, словарний запас, поки мова живе в мовленні народу, є продуктом словотворної потенції, що розвивається й знову відтворюється, перш за все у тій своїй основі, якій мова зобов'язана своєю формою, потім при вивченні мови в дитинстві і, насамкінець, при повсякденному мововживанні” (Там само. – С.112). На його думку, навіть сила померлої мови цілком залежить від нашої здатності відтворити її. Тому в мові, як у безупинному горінні, не може бути ні хвилини спокою, ні миті повної зупинки (Там само. – С.158).

Здійснюючи порівняльний аналіз різних мов і законів їх генези та функціонування в соціокультурному просторі, В. фон Гумбольдт органічно поєднав порівняльне мовознавство з соціологією мови та філософською теорією

істини. Зокрема, він писав, що “мови є не лише засобом вираження вже пізної істини, але, більше того, засобом відкриття раніше невідомої... Сукупність того, що пізнається, як цілина, яку треба обробити людській думці, лежить між усіма мовами й незалежна від них. Людина може наблизитися до цієї чисто об’єктивної сфери не інакше як... лише суб’єктивним шляхом” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.319). Отже, мислитель не розривав суб’єкт та об’єкт пізнання, а вказував на їхню органічну єдність. Особливе значення в цьому процесі він надавав актам безпосередньої комунікації людей, в яких відбувається “перетворення суб’єктивного в об’єктивне” за рахунок переходу “від завжди обмежено індивідуального до всеохоплюючого буття” (Там само. – С.318). При цьому він показував не лише єдність лінгвістичних і філософських підходів до розуміння походження та розвитку мови, але й нерозривний зв’язок власне філософських теорій, зокрема, онтології й гносеології. Важливе місце в його дослідженнях відводиться усуненню протиставлення мови та мовлення, яке домінувало в тогочасних лінгвістичних теоріях, а також аналізу співвідношення мови й культури.

Вітчизняний філософ і лінгвіст **О.О.Потебня (1835-1891)** багато в чому продовжував традицію, започатковану В. фон Гумбольдтом. Студентам треба звернути особливу увагу на вивчення його праць з філософії та мовознавства, поданих у збірнику “Мислення і мова”, в яких він поставив питання про відношення мислення до мови у відповідність до питання про походження мови та мовлення. Як і В. фон Гумбольдт, О.О.Потебня розробляв ідею природного походження мови в процесі суспільно-історичного розвитку і споконвічної нерозривності мисленнєвої та мовленнєвої діяльності людини. Слово не створюється окремим індивідом, адже воно лише у вустах іншого індивіда може стати зрозумілим для того, *хто* говорить. Таким чином, “мова створюється тільки сукупними зусиллями багатьох, ...суспільство передує початку мови” (А.А.Потебня. Мысль и язык. С.87).

Спираючись на філософський понятійний апарат, О.О.Потебня дослідив процес формування слова як складне соціально-культурне явище, яке складається з багатьох зв’язаних між собою ланок. *Початок* формування слова він вбачав у

простому відображенні чуттєвого сприйняття у звуці; за ним слідує процес усвідомлення індивідом звука; насамкінець – усвідомлення зміста думки у звуці, яке не може обійтися без розуміння звука іншими індивідами (Там само. – С.89). Отже, словотворення складається, як мінімум, з чотирьох етапів, які мають свою наступність і підтверджують висунуту ще В. фон Гумбольдтом ідею єдності мислення та мови.

Новизною відзначається й розроблена О.О.Потебнею теорія *внутрішньої форми слова*. Він визначав внутрішню форму слова також через взаємозв'язок мислення й мови: “В н у т р і ш н я ф о р м а слова є відношенням змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка” (Там само.- С.91). Через виділення внутрішньої форми слова О.О.Потебня пояснював, чому в одній і тій же мові може бути кілька слів для позначення одного й того ж предмета і, навпаки, одним словом можна позначати різні предмети. Отже, він показував, що словотворення - не суб'єктивний продукт людського мислення, а об'єктивний процес відображення та відтворення світу в процесі суспільної діяльності людей.

На цьому ґрунтується визначення О.О.Потебнею когнітивної функції мови в процесі наукового пізнання. Він доводив, що відкриття законів розвитку світу відбувається через мову: “Думка, вигодувана словом, починає відноситися безпосередньо до самих понять, в них знаходить знання, яке шукає” (Там само.- С.143). Кожна спеціальна наука відшукує для себе необхідні слова у цілісній будівлі мови й таким чином вибудовує свою споруду. А отже, як образно висловлюється О.О.Потебня, “шлях науці підготовляється словом” (Там само. – С.144). Причому слова (імена) наука обирає не самодовільно, а таким чином, щоб вони відповідали найменованим предметам та явищам об'єктивного світу. Слово, як і поняття, повинне містити сукупність тих ознак, що притаманні образу досліджуваного предмета.

Важливий філософський сенс має розроблене О.О.Потебнею положення про роль мови в утворенні послідовного ряду наукових систем, які вибудовувалися протягом людської історії й обіймали собою відношення людини до природи. На його погляд, у цьому процесі мова виступає не засобом вираження вже готової

думки, а засобом її створення. Тому *мова не відображає світоспоглядання, яке вже склалося*, а виступає невід’ємною складовою частиною *діяльності* світоспоглядання. Щоб зрозуміти свої зовнішні сприйняття, людина повинна кожне з них об’єктивувати в слові і це слово привести у зв’язок з іншими словами. “Для розуміння своєї і зовнішньої природи зовсім не байдуже, як уявляється нам ця природа, через які саме порівняння стали відчутними для розуму окремі її стихії, наскільки істинні для нас самі ці порівняння, - одним словом, не байдужі для думки початкова властивість та ступінь забуття внутрішньої форми слова” (Там само. – С.151). Наприклад, наука в теперішньому її вигляді не могла б існувати, якби не були усунуті з мови порівняння душевних сил з такими природними стихіями як вогонь, вода і т.п., які були зафіксовані у міфах. Але разом з тим наука розвинулася саме з міфів, яким ці порівняння були притаманні. В ході вивчення наступних тем курсу студенти будуть більш детально знайомитися з ідеями О.О.Потебні, що стосуються *філософських проблем* мовознавства.

Німецький філософ **М.Хайдеггер** (1889-1976) одним з перших поставив проблему буття у співвідношення з проблемою мови. Для нього мислення та мова стосуються самого буття. Він вважав, що в мисленні й мові (і в мовленні) людина дає можливість сущому відкритися. Відношення між мисленням, буттям і мовою полягає в тому, що слово дає буттю думку, а тому “мова є дім буття. В житлі мови мешкає людина. Мислителі й поети – хранителі цього житла” (М.Хайдеггер. *Время и бытие: Статьи и выступления.* – С.192). М.Хайдеггер був невдоволений наявною в його час мовою філософії, вважаючи, що вона недостатньо розкриває сутність буття, перш за все екзистенціального буття людини. А тому вводить нові філософські терміни, здійснюючи “перереєстрацію” вже існуючих термінів (*термін* - у перекладі з латини – межа, границя) і надаючи їм онтологічного статусу – статусу *присутності в бутті*. Він визначає ці терміни в їх справжніх буттєвих межах.

Від деяких філософських термінів він зовсім відмовився, вважаючи, що вони затьмарюють сутність буття (наприклад, терміни “особистість”, “свідомість” тощо), в інших же випадках – здійснив заміну одних термінів на інші. Найбільш

яскраво це виявилось в заміні ним терміну “людина” на термін “Дазайн” (“Dasein” означає “тут-буття”, “ось-буття”) – “людина, яка присутня” перетворюється на просто “присутність”, “буттєвість”. Малася на увазі присутність людини, оскільки М.Хайдеггер у своїй філософії не розглядає речі природи, і навіть людина розуміється ним не як тілесна, а як екзистенціальна істота. Прагнучи дійти до витоків буття, він часто звертається до потенціалу давньогрецької мови, вважаючи, що більш пізні мови – латина й німецька – при перекладі викривили істинний зміст терміну “буття”, введеного давньогрецькими філософами. При цьому М.Хайдеггер вважав свою філософську мову найбільш взірцевою й адекватною істині буття.

Л.Вітгенштейн (1889-1951) – одна з ключових постатей у філософії ХХ століття взагалі й у філософії мови, зокрема. В ранній період своєї творчості, коли працював над знаменитим “Логіко-філософським трактатом”, він був логістичним філософом і досліджував логіку як мову, а з 1933 р. у його творчості відбувся майже докорінний поворот, який привів його до лінгвістичної філософії. Нас цікавить саме другий етап його творчості, ознаменований написанням “Філософських досліджень”. Як лінгвістичний філософ він не мав попередників і його по праву називають засновником цієї течії у філософії ХХ століття.

Головна новизна ідей пізнього Л.Вітгенштейна полягає в тому, що, розглядаючи сутність мови, він узяв за *референтну* (або *денотатну*) систему для мови не світ *спів-буттів*, а *поведінку* людей. Він писав, що “спільна поведінка людей – ось та референтна система, за допомогою якої ми інтерпретуємо незнайому мову” (Л.Вітгенштейн. Філософские работы. Ч.І. – С.164). Для нього значення слова і зміст речення – це його застосування в мові. Для розв’язання проблем, які постають перед дослідником, необхідно, на думку Л.Вітгенштейна, зв’язати мову зі сферою реальних дій. Тоді мова втрачає таємничість. У світі живуть реальні люди. З їхньої різноманітної сукупної діяльності складається суспільне життя. Спілкування, взаєморозуміння людей у процесі їхньої діяльності здійснюється за допомогою мови. Люди користуються мовою для досягнення різних цілей. Тому Л.Вітгенштейн (на відміну від попередніх своїх поглядів) більше не вважає мову протиставленим і відокремленим від світу його

відображенням. Мова в його нових поглядах постала як мовленнєва комунікація, нерозривно зв'язана з конкретними цілями людей в конкретних обставинах, у процесі різноманітних соціальних практик. Тобто *мова* стала ним мислитися як *частина самого світу*, як “форма суспільного життя” (порівняйте з поглядами М.Хайдеггера на онтологічний статус мови).

Відповідно до нових своїх поглядів Л.Вітгенштейн став розглядати мову такою ж частиною життєдіяльності людей, як їжа, ходіння і т.п. Мовленнєві акти, на його думку, здійснюються в реальному світі, передбачають реальні дії з реальними предметами, а необхідними умовами комунікації є два взаємозв'язані процеси: *розуміння мови та її вживання*. Л.Вітгенштейн вводить ключовий для пізнього періоду його творчості термін “*мовна гра*”. В основу поняття мовної гри він поклав аналогію з поведінкою людей в іграх (в карти, шахи, футбол і т.д.) і в різних *соціальних практиках* – реальних діях, в які вплетена мова. Зазначені ігри мають свої правила; так само й мовні ігри мають *моделі роботи* мови, методики *аналізу її в дії*. Цей новий метод аналізу покликаний диференціювати складну картину застосувань мови, виявити, розрізнити багатоманітність її “інструментів” і функцій, які виконує мова. Тобто для Л.Вітгенштейна *мовна гра* – *це ціле, яке складається з мови та дій, в які вона вплетена*. А сама мова – це діяння, сукупність мовленнєвих практик, нерозривно зв'язаних зі звичаями, реальними способами дій, поведінки людей, які склалися історично. Необхідність введення поняття “*мовна гра*” він вбачав у багатозначності слів, яка може затьмарити суть справи. А завдання мовної гри - *прояснювати* мову, її функції, форми роботи. Інакше кажучи, *мовні ігри* – *це сукупність прийомів, навичок усвідомлення, яким можна навчатися і навчити*, зокрема, через педагогіку. Разом з мовними іграми, вважав Л.Вітгенштейн, змінюються і слова, й поняття, і цінності, й горизонти творчості.

Значну роль у філософському осмисленні мови відіграла творчість **Г.-Г.Гадамера** (народився в 1900 р.). Як і М.Хайдеггер, Г.-Г.Гадамер онтологізує мову, вважаючи, що вона є тим простором, де відбувається співбесіда, тлумачення, діалог. Він обстоює думку про предметність мови, оскільки вважає слова дзеркалом речей: “Слово подібне до дзеркала, в якому ми бачимо річ.

Особливість цього дзеркала, проте, в тому, що воно вичерпується образо саме цієї речі. Ніщо інше в ньому не відображається, так що воно як ціле передає лише образ цієї речі. Це порівняння примітне тим, що слово розуміється тут як досконале відображення речі, тобто як її вираження, яке залишило далеко позаду увесь той шлях мислення, якому тим не менше воно завдячує своїм існуванням” (Г.-Г.Гадамер. Истина и метод. – С.493). Тобто мова у нього, як і у М.Хайдеггера, є самим буттям. А тому мовою не можна володіти, “мати у своєму розпорядженні”, як неможливо володіти буттям.

Він, як і Л.Вітгенштейн, порівнює мову з грою, але тлумачить мовну гру інакше. Він вважає, що саме через мовні ігри людині відкривається світ. вона піднімається до його розуміння. Відбувається гра зі словами, які обігрують те, що розуміє текст. Тому сутність мовної гри полягає в тому, що не її ведуть гравці, а “грає сама гра, втягуючи в себе гравців і таким чином сама стаючи власним суб’єктом ігрового руху. Відповідно тут ідеться не про гру з мовою..., але про гру самої мови, яка з нами заграє, звертається до нас і знов замовкає, запитує і в нашій відповіді здійснює саму себе” (Там само. – С.565-566). Через поняття гри у Г.-Г.Гадамера поєднуються мова та мистецтво, в тому числі й мистецтво розуміння тексту.

Йому імпонувала точка зору В. фон Гумбольдта на мовне розуміння як на світорозуміння. До того ж, на думку Г.-Г.Гадамера, мова насичена переживаннями і духовним досвідом попередніх поколінь. У мові стає видимою та дійсністю, яка піднімається над свідомістю кожної окремої людини: “Мовний досвід світу “абсолютний”. Він підіймається над відносністю всіх наших буттєвих покладань, оскільки охоплює собою будь-яке в-собі-буття, у якому б зв’язк (відношенні) воно не поставало перед нами. Мовний характер нашого досвіду світу передує всьому, що ми пізнаємо і висловлюємо як суще” (Там само. – С.520). Звідси його висновок про те, що не світ стає предметом мови, а швидше те, що стає предметом пізнання й висловлювання, завжди вже оточене світовим горизонтом мови. Та найбільш вагомий внесок Г.-Г.Гадамер здійснив у розвиток філософської герменевтики, яку розумів не як метод розуміння, а як цілісну

філософську систему, про що йтиметься більш детально при розгляді останньої теми курсу.

У ХХ столітті “лінгвістичний поворот” у філософії позначений також оригінальними ідеями філолога й філософа **М.М.Бахтіна** (1895-1975). Особливістю його концепції є розкриття комунікативної функції мови та аналіз “мовленнєвих актів” через поняття “*іншого*”. Взагалі поняття “інший” у філософії має певну традицію. Ним позначають те, що не є Я, тобто “інший”, який тим не менше має відношення до мене, тобто до Я. Більш широко це поняття стало застосовуватися лише в персоналістській течії філософії та в літературознавстві ХХ століття у зв’язку з аналізом літературних текстів. Важливе місце проблемі “іншого” відводив у своїх дослідженнях текста М.М.Бахтін.

Він розглядав текст крізь призму діалога. М.М.Бахтін вважав, що способом взаємодії свідомостей є діалог. Будь-яке зіткнення зі світом культури постає як “запитування і бесіда”, діалог. Розуміння виникає там, де зустрічаються дві свідомості. Воно взагалі можливе лише при умові існування іншої свідомості, яка розуміє. На думку М.М.Бахтіна, в принципі будь-який філософський чи літературний текст можна вважати діалогічним (а не тільки, скажімо, у Платона, Ціцерона, Петрарки). Оскільки текст він вважає продуктом спілкування, то діалог у нього первинний стосовно текста. Для М.М.Бахтіна “слово хоче бути почутим, зрозумілим, отримавшим відповідь і знову відповідати на відповідь і так до нескінченності. Воно вступає в діалог, який не має *смислового* кінця (але для того чи іншого учасника може бути фізично обірваний)” (М.М.Бахтин. Естетика словесного творчества. – С.297).

Розглядаючи сутність словесної творчості, М.М.Бахтін вважав, що свідомість мого Я охоплює весь світ, а не вміщується в нього, і разом з тим світ існує об’єктивно. Поєднання окремого індивіда з “великим світом” відбувається через іншого індивіда, оскільки лише через іншого (інших) індивід “Я” здатен побачити себе з боку, як частину природи і людського суспільства. Але поскільки саме так Я сприймаю себе у повсякденній реальності, то це моє буття обумовлене спілкуванням з іншими людьми (Там само. – С.41-42). Тому для М.М.Бахтіна “бути - значить спілкуватися”, “бути – значить бути для іншого й через нього –

для себе”. Виходячи з такого розуміння людини, він вважав, що “у людини немає внутрішньої суверенної території, вона вся і завжди на межі, дивлячись усередину себе, вона дивиться в очі іншому або очима іншого” (Там само. – С.330). А раз так, то свідомість людини і її мова є діалогічними.

Вагомим є внесок М.М.Бахтіна і в теорію мовленнєвих жанрів, яку він зв’язував зі специфікою різних сфер соціально-культурної діяльності людей. Він писав, що кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи висловлювань, які й назвав мовленнєвими жанрами (М.М.Бахтин. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – С.249). М.М.Бахтін вважав, що “багатство й різноманітність мовленнєвих жанрів неосяжне, бо невичерпними є можливості різноманітної людської діяльності і тому що в кожній сфері діяльності виробляється цілий репертуар мовленнєвих жанрів, який диференціюється й росте по мірі розвитку ускладнення даної сфери” (Там само. – С.249-250). При цьому він виділяв первинні та вторинні мовленнєві жанри, відносячи до перших певні типи усного діалогу – салонного, сімейного, гурткового, сімейно-побутового тощо, а до других – літературні, публіцистичні, наукові мовленнєві жанри (Там само. – С.256). Він показав, що мовленнєві жанри перебувають у постійних історичних змінах, залежать від історичної епохи, в яку функціонують, і разом з тим визначають ті чи інші мовні стилі, тобто відповідні типи висловлювань.

Очевидно, що лінгвістична концепція тексту у М.М.Бахтіна ґрунтується на антропологічній концепції. Проте в його концепції аналізу тексту є істотна суперечність. Вона полягає у визнанні ним того, що не лише людина є невід’ємною часткою світу, але й, як уже мовилось вище, сам “великий світ” вміщується в свідомості людини. Виникає питання: як же людина може переконатися при цьому в існуванні іншої свідомості, яка також вміщує (за його ж теорією) увесь світ? Студентам слід звернутися до першоджерел, і в першу чергу, до твору М.М.Бахтіна “Естетика словесної творчості”, й спробувати розв’язати цю суперечність. В цьому певним чином може допомогти праця С.Б.Бураго “Мелодія вірша. (Світ. Людина. Мова. Поезія)” – С.104-109, в якій глибоко аналізується сутність філософсько-філологічної концепції М.М.Бахтіна.

Мисленнєва і мовна діяльність людини в культурно-історичному процесі

При розгляді даного питання студентам слід розкрити співвідношення мислення та мови як атрибутів людського буття. Перш за все треба зазначити, що проблема кореляції мови і мислення розглядалася й вирішувалася фахівцями впродовж майже всієї історії людства, принаймні, писаної історії. Звідки походить мова? Чому й коли у людини виникає мисленнєва діяльність? Чи існує зв'язок між мовою та об'єктивною реальністю? Що чому передує, а значить і що є визначальним: мислення чи мова? Наскільки суб'єктивними є мова та мислення? Ці та багато дотичних до них питань хвилюють філософів, логіків, лінгвістів, психологів і інших фахівців, які намагаються прояснити їх, оскільки мислення й мова пронизують життєдіяльність людей. Проте однозначної відповіді ці питання не отримали й досі. І причина такого стану криється в різних, а іноді й протилежних, світоглядних та методологічних підходах до їх вирішення. Окрім того, дана проблематика завжди розглядається в контексті відповідної історичної й соціокультурної ситуації і зв'язана з рівнем розвитку матеріальної культури суспільства, а отже, й наявних цілей та засобів когнітивної діяльності.

Спочатку слід розглянути природу й сутність мисленнєвої діяльності людини. *Мислення в філософії розуміється як суто людський творчий процес відображення вже існуючих предметів і явищ світу та конструювання ідеальних образів майбутніх предметів “другої природи”, опосередкований активною діяльністю людей, яка здійснюється відповідно до їхніх потреб та інтересів.* Вихідною формою мислення є *поняття*, адже в процесі взаємодії людини з оточуючим світом в її мисленні виникає певний образ предмета у вигляді деяких абстракцій, що характеризують його певні ознаки, властивості, сторони, зв'язки та відношення. Щоправда, образ, який виникає в свідомості суб'єкта, містить в собі не лише вербалізовані (співвіднесені з мовним вираженням) складові знання про об'єкт, але й невербалізовані. Проте поняття репрезентують саме такі характеристики об'єкта, які піддаються вербалізації.

Характерною рисою сучасної ситуації у функціонуванні понять є їхня “міграція” з однієї науки в іншу, з позанаукового знання (побутового, паранаукового, релігійного, міфологічного тощо) в науку та філософію, тому закономірно постає питання: чим саме є поняття стосовно об’єктивної дійсності й людської діяльності? Висловлюються різні точки зору на процес утворення понять. Одні вчені й філософи вважають, що вони є відображенням дійсності, як об’єктивної, так і суб’єктивної; інші стверджують, що вони зв’язані з референцією, яка має справу з відношенням мовних знаків до позначених ними об’єктів; ще інші розглядають процес формування понять як конструювання абстрактних мислених образів, які не мають нічого спільного з об’єктивним світом. Кореляція цих точок зору прояснює проблему походження та функціонування понять в науці, філософії й інших сферах життєдіяльності людей (Про це див.: Л.Г.Дротянко. Феномен фундаментального і прикладного знання. – С.7-48).

Відомо, що засновником класичного вчення про поняття був Арістотель. Він розглядав його як закінчену думку про предмет або їхню множину в їх суттєвих ознаках, яку можна зафіксувати в мові, або, іншими словами, під поняттям він розумів мовне позначення сутності речі (Арістотель. Соч.: в 4-х томах. Т.1. - С.107). Спираючись на таке розуміння поняття, В. фон Гумбольдт детально описав взаємодію мови та мислення в процесі спілкування людей (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.75-76). Він зазначав, що уявлення про предмети зовнішнього світу об’єктивуються через мову суб’єкта, навіть якщо мислення протікає мовчки, не супроводжуючись мовленнєвим актом. Інакше неможливим є утворення понять, а отже й саме мислення. Мова, на його думку, виступає обов’язковою передумовою мислення навіть в умовах повної ізоляції людини, хоча зазвичай мова розвивається лише в суспільстві. “Те, що мова робить необхідним у процесі утворення понять, безперервно повторюється у всьому духовному житті людини – спілкування через мову забезпечує людині впевненість у свої силах і спонукає до дії” (Там само. – С.77). Таким чином, В. фон Гумбольдт проводив думку не лише про єдність мислення та мови, але й про їхній органічний зв’язок із суспільною діяльністю.

Сучасні дослідники внесли корективи в розуміння природи понять. Починаючи з Е.Гуссерля існує традиція вважати, що якщо *уявлення* про предмети є *суб'єктивними*, то *поняття* про них завдяки їхній фіксації в мові – *інтерсуб'єктивні*, тобто підкреслюється наиндивідуальний характер понять. Е.Гуссерль увів до своєї феноменології поняття “конституювання” (що означає “установлення”, “формування”), яке вказує на таку активність свідомості, коли остання не просто сприймає зовнішні предмети, а виробляє їх зі складових самої свідомості. Більше того, феноменологія Е.Гуссерля базується на співвідношенні між речами та їхніми еквівалентами в свідомості. Причому йдеться не про речі як вони існують самі по собі, а про речі “*як речі досвіду*” (Э.Гуссерль *Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии*. Т.1.-С.103).

Г.Ріккерт присвятив проблемі формування поняття працю “Межі природничонаукового утворення понять”, оскільки вважав, що без понять неможливе пізнання світу. Проте їхню функцію в процесі пізнання він редуціював лише до спрощення світу (Риккерт Г. *Границы естественнонаучного образования понятий*. - С.84). Тобто у нього поняття лише здійснює логічну обробку дійсності, а не відображає останню в її багатоманітності. Отже, він встановлював референтне відношення понять до позначених ними предметів дійсності.

Не задовольняючись тлумаченням понять як лише копій, результатів відображення явищ світу в людському мисленні, багато філософів і лінгвістів прагнуть показати активну, творчу, діяльну, конструктивну здатність свідомості, що й виражається в їхніх підходах до вивчення природи та ролі абстрактних понять у пізнанні реальності. Один з таких підходів ґрунтується на тлумаченні понять як результату конструювання досліджуваних об'єктів у мисленнєвій діяльності суб'єкта (див., наприклад, працю: Е.Е.Ледников. *Проблема конструкторов в анализе научных теорий*).

Підсумки аналізу вищезазначених підходів до проблеми природи наукових понять свідчать, що філософи й лінгвісти в основному розглядали проблему походження понять не як самостійну, а в контексті певної дослідницької програми, де дана проблема підпорядковувалася іншій, що й відбилося на досить однобічному розумінні природи понять. Якщо ж розглядати цю проблему з різних

боків, то виявляється, що згадані підходи не суперечать один одному, а певною мірою є взаємодоповняльними. Відношення людей до світу є діяльним, вони пізнають оточуючий світ, перш за все перетворюючи його відповідно до своїх інтересів і практичних потреб. А тому мислительна діяльність є лише складовою сукупної соціальної діяльності людей, до того ж опосередкованою значною кількістю ланок.

Отже, будь-які поняття є не лише продуктом відображення, але й опосередкованим продуктом людської діяльності. Вони не обов'язково несуть у собі риси референта, що належить до об'єктивного світу. Нерідко об'єктами пізнання виступають ідеальні утворення, існування матеріальних аналогів яких лише передбачається чи припускається як можливе. Особливо це стосується процесу формування понять у сучасних галузях математики, теоретичної фізики, хімії, теоретичної біології, кібернетики, синергетики, лінгвістики, психолінгвістики тощо. Тут значна частина понятійного апарату саме сконструйована в мисленні дослідників і вимагає відповідної референції, тобто встановлення відповідності між даними поняттями та їхніми передбачуваними референтами в об'єктивній реальності. В цілому ж про поняття можна говорити як про результат синтезу таких процедур як відображення, референція, конструювання, конвенція, опосередкований сукупною суспільною діяльністю людей.

Говорячи про дослідження понять як однієї з найважливіших форм людського мислення, не можна не звернути увагу на те, що в деяких філософських та лінгвістичних джерелах допускається ототожнення поняття та терміну (або слова), що веде до підміни мисленневих форм пізнання світу мовними. Проте мова не тотожна мисленню. *Мова в лінгвістиці й філософії розуміється як система знаків, у яких закодовані результати пізнання людиною дійсності, опосередкованого її активною творчою діяльністю, та правила оперування з ними.* Мова виступає специфічно соціальним засобом накопичення, збереження та передачі інформації, а також управління людською поведінкою. Основною формою мови є слово (або термін). З огляду на провідну роль мовних і мисленневих засобів у когнітивному процесі студентам треба звернути увагу на

відмінності й на єдність мисленневої та мовної діяльності людей, розглядаючи їх взаємодію крізь призму соціокультурної практики.

Більшість філософів і лінгвістів не заперечує тісного зв'язку між поняттям та терміном, або словом, але висловлюється за їхнє розмежування. В.фон Гумбольдт вважав, що *“мова є роботою духу, яка постійно відновлюється і спрямовується на те, щоб зробити артикульований звук придатним для вираження думки”* (В.фон Гумбольдт. Цит. твір. – С.70). А *форму мови* визначав як *“постійне й одноманітне в цій діяльності духу, яка підносить членороздільний звук до вираження думки, взятого в усій сукупності своїх зв'язків та систематичності”* (С.71). Отже, вказував на єдність і разом з тим відмінність мови та мислення.

Ф. де Соссюр на початку ХХ століття закладав основи загальної лінгвістики. За його теорією мови, наше мислення, якщо відволіктися від вираження його словами, є аморфною масою. Взятє саме по собі, воно схоже на туманність, у якій ніщо чітко не розмежоване й тому без допомоги знаків ми не змогли б з достатньою ясністю і сталістю відрізнити одне поняття від іншого (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. - С.112). Для Ф. де Соссюра специфічна роль мови стосовно думки полягає не в створенні матеріальних звукових засобів для вираження понять, а в тому, щоб служити опосередкованою ланкою між думкою та звуком, і при тому таким чином, щоб їхнє об'єднання неодмінно вело до обопільного розмежування одиниць. Він порівнював мову з листком паперу, де мислення – це лицьовий його бік, а звук – зворотний, тому подібно до того, як не можна розрізати листок на ці два боки, так і неможливо відділити ні думку від звука, ні звук від думки. Він вважав поняття і звук елементами мови.

Слово й поняття в їхній єдності розглядав М.Хайдеггер (вище вже наводився його вислів про мову як дім буття). Але перш ніж бути висловленим, на думку М.Хайдеггера, буття-у-світі повинно бути зрозумілим, тобто усвідомленим у понятті. *“Мовлення є артикуляцією зрозумілості..., - писав він у “Бутті і часі”. - Розташована зрозумілість буття-у-світі вимовляє себе як мовлення. Значиме ціле зрозумілості бере слово. До значень приростають слова”* (Хайдеггер М. Бытие и время. - С.161). Причому й слово, і його значення у М.Хайдеггера набувають екзистенціального забарвлення, оскільки *“взаємозв'язок мовлення з розумінням і*

зрозумілістю прояснюється з однієї екзистенційної можливості, яка належить самому мовленню, із слухання. Ми не випадково говоримо, коли не “вірно” розчули, що не “зрозуміли”... Прислуховування до... є екзистенціальна відкритість присутності як співбуття для інших” (Там само.- С.163). Тобто для М.Хайдеггера пізнання світу через мислення й мову є й самопізнанням та пізнанням іншого у спів-бутті, адже він не випадково говорить про необхідність при-слуховування, до-слуховування до змісту вимовленого співрозмовником, щоб зрозуміти зміст сказаного.

У.Куайн розглядав ці проблеми з точки зору неklasичної логіки й піддав критиці основні позитивістські ідеї аналізу мови, в яких з процесу пізнання по суті усувалося абстрактне мислення через поняття, а пропонувалося редуціювати терміни до чуттєвих даних. У.Куайн розмежував терміни як елементи мови і терміни як елементи судження в логіці, частіше замінюючи у мові “термін” на “слово”. Він особливо наполягав на розмежуванні мовних і мисленнєвих форм вираження при перекладі текста з однієї мови на іншу, коли проста механічна заміна слів однієї мови на іншу приводила до втрати сенсу відповідного текста.

На органічну єдність мислення й мови вказував Б.Рассел. Він називав дві важливі особливості мови для мислення: по-перше, відзначав її соціальність, а по-друге, вважав мову засобом вираження думок у суспільстві, які б інакше залишилися особистим надбанням. Без мови наше пізнання оточуючої дійсності було б обмежене тим, що дають нам наші власні органи чуття, й тими висновками, які здатна дати спадкова конституція. За допомогою ж мови ми можемо дізнатися про те, що розказують інші, а також розповісти про те, що більше не сприймається, але згадується. Таким чином, він робить висновок, що “мова є засобом перетворення нашого особистого досвіду на досвід зовнішній і суспільний” (Б.Рассел. Человеческое познание. – С.70-71). Вона слугує не тільки для вираження думок, але й робить ці думки можливими: “Всі добре відпрацьовані думки вимагають слів” (Там само. - С.71).

Проблема співвідношення поняття та слова займала чільне місце і в творчості О.О.Потебні. Він застерігав проти елімінації з мислительного процесу слова, вважаючи, що можна було б мислити й без слів, обмежуючись лише більш-

менш явними вказівками на них, проте вміння мислити по-людськи, але без слів, дається лише словом, інакше люди залишалися б майже тваринами (А.А.Потебня. Мысль и язык. - С.141). Але думка не може бути ясною без слова. “Як у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так у ньому ж перш за все вона бачить ту законність, яку потім переносить на світ. Думка, викохана словом, починає відноситися безпосередньо до самих понять, в них знаходить шукане знання, на слово ж починає дивитися як на сторонній і довільний знак”, - писав він (Там само.- С.143). Очевидно, що саме ставлення до слова як до зовнішнього стосовно думки знаку і забуття істинної ролі слова у формуванні понять приводить або до їхнього ототожнення, або до зневажливого ставлення до слова.

О.О.Потебня розглядав слово й поняття не як опозицію, а як діалектичну єдність, у якій кожна із складових має свою винятковість, не притаманну іншій у процесі пізнання людиною світу, але разом з тим обумовленою іншою. В даній єдності слово виступає засобом утворення поняття і до того ж не зовнішнім, а навіяним самою природою людини. На його думку, якщо логічне поняття абстрагується від чуттєвого образу, то слово може однаково виражати й чуттєвий образ, і поняття.

Подібну точку зору на співвідношення мови та мислення висловлює провідний сучасний лінгвіст А.Вежбицька. У відповідь на питання: чи не можна, щоб люди володіли поняттями без слів? вона говорить, що поняття, звичайно, можуть існувати без слів, але, по-перше, наявність слова (окремої лексичної одиниці) слугує прямим свідченням існування поняття, а при його відсутності є, в кращому випадку, лише побічні свідчення. По-друге, при людському спілкуванні недостатньо “володіти” поняттям, важливими є також засоби передачі його іншим людям. Для деяких понять така передача можлива за допомогою описових конструкцій чи парафраз; проте для інших необхідно мати пряме лексичне вираження (А.Вежбицкая. Язык. Культура. Познание. - С.294). Таким чином, А.Вежбицька наполягає на необхідності як понять, так і слів, які виражають їхній сенс, причому в нерозривній єдності слова й поняття. Ця єдність має особливе значення при перекладі з однієї мови на іншу, оскільки в цьому процесі завжди

щось втрачається і жодне слово не зберігає абсолютного значення, не маючи точних еквівалентів у інших мовах.

Розглянуті точки зору провідних філософів та лінгвістів приводять до висновку, що, не зважаючи на різницю в світогляді та методологічних підходах до дослідження співвідношення мислення й мови, зазначені мислителі, по-перше, не ототожнювали ці дві різні здатності людини, а по-друге – не протиставляли їх одна одній. Вони розглядають їх як нерозривні між собою й невід’ємні від людської життєдіяльності фактори духовної культури суспільства. І мова, і мислення вплетені в соціальне буття, розвиваються й змінюються під впливом нових історичних умов, позбавляються застарілих і породжують нові мислительні та мовні реалії. Разом з тим вони не лише відчують вплив зовнішніх умов, але й самі впливають на формування нових феноменів суспільного буття. Вони функціонують на основі внутрішніх, притаманним лише їм, закономірностей. (Тут доречно згадати зміну правил правопису, вживання слів іншомовного походження і т.п. у мові; формування нових наукових понять, ментальних образів у мислительному процесі).

Єдність чуттєвого й раціонального, вербалізованого та невербалізованого в мовленнєвій сфері людського спілкування

Розглядаючи це питання, необхідно показати, що в процесі формування мисленнєвих та мовних форм пізнання в соціокультурній діяльності переплітаються між собою чуттєвий і раціональний моменти. Духовне життя окремої людини й суспільства містить в собі цілу гаму почуттів, настроїв, переживань, бажань, думок, знань і т.д., які неможливо відділити одне від одного. І всі ці складові так чи інакше виливаються в слово внутрішнього або зовнішнього мовлення. Окрім того, що слово зв’язане з індивідуальними особливостями окремої людини, воно несе на собі відбиток приналежності індивіда до певної етнічної групи, яка має притаманні лише їй емоційне забарвлення та психічний склад. Саме тому не всі слова однієї мови можна адекватно перекласти на іншу мову. Навіть у межах однієї мови, коли вона використовується різними народами, не завжди можна знайти відповідний аналог деяких слів (так, англійська мова у

Великобританії відрізняється від неї ж в США, Австралії, Індії. Див., наприклад, дослідження В.фон Гумбольдта або сучасні дослідження А.Вежбицької).

Досліджуючи природу і властивості мови взагалі, В. фон Гумбольдт дійшов висновку, що інтелектуальна діяльність, яка є абсолютно духовною, глибоко внутрішньою й непомітною зовні, матеріалізується через звук у мовленні і стає доступною для чуттєвого сприйняття. Тому мислення (розум) з необхідністю зв'язується зі звуками мови, інакше думка не зможе досягти чіткості та ясності, а уявлення не зможе стати поняттям. При цьому узгодженість між звуком та думкою відразу ж кидається в очі: як думка оволодіває всією душею, так і звук своєю раптовою силою вражає всю людину. Чітка визначеність мовленнєвого звуку необхідна розуму для сприйняття предметів. При цьому розум прагне виявити в предметах загальне, формуючи відповідне поняття, яке знаходить своє вираження у слові (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.75-76). Слово виникає на основі суб'єктивного сприйняття предметів, але разом з тим воно є відбитком не предмета самого по собі, а його образу, створеного цим предметом у свідомості людини. Таким чином, підтверджується нерозривний зв'язок розуму та чуттєво-емоційного стану людини в процесі утворення і вживання слів.

Відомо, що досить ґрунтовно зв'язок між відчуттями й розсудком та розумом людини досліджував Б.Рассел, який показав інформаційну цінність відчуттів. Зокрема, він наводив такий приклад: коли один чоловік отримав телеграму, в якій говорилося: “Вся Ваша власність загинула внаслідок землетрусу!”, він мимоволі вигукнув: “Боже, я розорений!”. Аналізуючи цей приклад, Б.Рассел зробив наступний висновок: струм збудження, проведений до зорового центру зоровим нервом, повинен пройти звідти до мовленнєвого центру і потім стимулювати м'язи, які спричинюють звук оклику (Б.Рассел. Человеческое познание. – С.51). Наведений приклад може пояснити, як здійснюється синтез чуттєвого (фізіологічного) і раціонального (розумового) в процесі мовленнєвого акта. Відомо, що внаслідок відчуттів відбуваються процеси збудження та гальмування в корі головного мозку, внаслідок чого формуються чуттєві образи предметів, з якими людина взаємодіє. Повторення одних і тих же відчуттів з

часом приводить до того, що вони узагальнюються в мисленні у вигляді понять, які реалізуються в процесі людської комунікації через слово. Цей висновок можна назвати *робочою гіпотезою* стосовно кореляції чуттєвого й раціонального моментів у процесі мовлення, істинність або хибність якої ще треба довести.

Проте мова у вигляді осмислених слів і речень не лише формується під впливом чуттєвих сприйнятів, а й сама активно впливає на емоції та почуття людини. Це дозволяє говорити про дві функції мови: функцію вираження емоцій та почуттів і функцію комунікації. Щоправда, ці функції взаємозв'язані, оскільки у вираженні емоцій може одночасно міститися певна інформація. Проте ці функції не завжди перетинаються. Наприклад, музика може розглядатися як форма мови, в якій емоція відділена від інформації, тоді як телефонна книжка дає інформацію без емоції. Але в побутовому мовленні присутні обидві ці функції одночасно. Проте в даному випадку про телефонну книжку і музику можна говорити як про *застиглі, готові продукти* людської діяльності. Якщо ж вести мову про *процес* їх створення, то, звичайно ж, він супроводжувався емоціями й почуттями, перш ніж вилився в раціоналізовану форму *мови нот* (музика) і *мови букв та чисел* (телефонна книжка).

На сучасному лінгвістичному матеріалі висновок про єдність чуттєвого та раціонального в мовленнєвій діяльності обґрунтовує А.Вежбицька. Співставляючи різні мови (зокрема, російську та англо-саксонські), дослідниця показує, що вони не однаково відображають почуття й переживання, взагалі душевний стан людини. Так, носії англійської мови, на відміну від російської, зазвичай не говорять, що їх "*охопило*" те чи інше почуття. І взагалі сама ідея активності та її мовне втілення абсолютно невластиві й навіть чужі англо-саксонській культурі (А.Вежбицькая. Язык. Культура. Познание. – С.44). Російська ж мова, навпаки, має великий запас засобів, які дозволяють її носіям активно й свідомо висловлюватися про свої почуття. А.Вежбицька надає великого значення *ключовим словам* у тій чи іншій мові, вважаючи, що, потягнувши за них як за вільний кінець клубка вовни, ми, можливо, "зможемо розплутати цілий сплутаний "клубок" установлень, цінностей і очікувань, які втілюються не лише в словах, але й розповсюджених сполученнях, у стійких виразах, у граматичних

конструкціях, у прислів'ях і т.д.” (А.Вежбицкая. Понимание культур через посредство ключевых слов. – С.37). *Ключовими* вона називає слова, особливо важливі й показові для окремо взятої культури. Такими словами в російській мові вона вважає слова “душа”, “доля” і деякі інші й наводить цілий спектр висловлювань з ними: “на душі”, “в душі”, “душа в душу”, “вилити душу”, “відвести душу,” “відкрити душу”, “душа нарзпашку”, “розмовляти по душам” тощо. Студентам слід на конкретних прикладах вживання слів, узятих з української мови та мов, що вивчаються на факультеті, підтвердити або ж спростувати істинність висновку А.Вежбицької щодо національного характеру мови.

В тій чи іншій мові слова виникають на основі чуттєвого досвіду людей, їх повсякденного взаємовідношення з природою та спілкування між собою. Вже в такому досвіді відбувається поєднання чуттєвості й розсудку, емпіричного та логічного, одиничного й загального. Провідний український філолог С.Б.Бураго наполегливо обстоював положення про те, що зміст того чи іншого слова, текста сприймається не лише розсудком, але й почуттям. “Те, що говорить, і те, як говорить, одночасно апелює до розсудку й чуттєвості читача, або, точніше, - текст у його ідейно-стилістичній єдності сприймається людиною в її раціонально-чуттєвій єдності, і навіть в єдності її свідомості й підсвідомого”, - писав він (С.Б.Бураго. Мелодия стиха. – С.117). Таким чином, людина може сприймати окремі слова, речення й цілі тексти лише одночасно розумом і серцем, відповідаючи на них “порухом душі” (згадаймо у А.Вежбицької ключові слова). Адже кожна людина сприймає чи промовляє відповідні слова, вкладаючи в них не лише певний зміст, але й емоції, почуття, переживання.

Аналізуючи творчість А.Білого, С.Б.Бураго підкреслював вимогливість поета до слова. Та й сам А.Білий у статті “Ритм і сенс” писав, що змістом поетичного життя є життя образів: слово – образ поезії; міфологія його породила; а історія філософії є породженням понять з образів думки. Він нарікав на те, що в сучасності (він мав на увазі поезію 20-х років. – Л.Д.) слово розбите на образ та термін, що приводить до смерті самого слова: “Смерть душі слова – в терміні; і смерть плоті його – в матерії футуристичних звуків, яка нині розкричалася” (Цит.

по: С.Б.Бураго. Мелодия стиха. – С.120). За своєю природою слово є синтезом усіх духовних засад людини. Тому, на думку С.Б.Бураго, перетворення його або на однозначний логічний термін, або ж на самоцільний живописний чи звуковий образ є смертю цього слова. І це було б так, якби слово можна було звести чи то до абсолютної розсудковості, чи до абсолютної чуттєвості (Там само. – С.121).

Разом з тим, у мовленнєвій діяльності виявляється не лише єдність чуттєвого й раціонального, але й вербалізованого та невербалізованого (*verbum* – у перекладі з латини - слово). Це означає, що процес мовлення супроводжується не лише моментами, які можна описати, виразити за допомогою слова, але й такі, що не піддаються вербалізації. Таким чином, виявляється, що мовлення більш багатогранне, ніж мова як певна система знаків. Вчені зв'язують це з наявністю у людини двох півкуль головного мозку, які “відповідають” за різні види схоплення й відтворення оточуючого світу. Обидві півкулі здатні сприймати та переробляти інформацію, репрезентовану як у словесно-знаковій, так і в образній формах. Мислення, яким оперує ліва півкуля, створює однозначний контекст у вигляді строго впорядкованої, логічно організованої системи, яка здатна спрощувати відображення людиною реальності та передавати інформацію в мовлення. Мислення ж, яким оперує права півкуля, є образним. Його функція полягає в тому, щоб одномоментно схопити нескінченну багатоманітність зв'язків відображуваного об'єкта й створити його цілісний, повнокровний образ. При цьому підключаються минулий досвід, сформована раніше картина реальності, кожен елемент образу через свою багатозначність взаємодіє з іншими відразу в багатьох планах. В результаті виникає не лише усвідомлювана та здатна до описання словами, але й неусвідомлювана інформація, яка, напевне, лежить в основі інтуїції й сприяє формуванню перед-знання, перед-розуміння (Л.А.Микешина, М.Ю.Опенков. – Новые образы познания и реальности. – С.26-27). Інтуїція як невербалізована складова мовленнєвої діяльності має надзвичайно велике значення в творчій діяльності людини, оскільки вона містить інформацію, яка згодом може приводити до нових відкриттів. Наприклад, навіть у математиці є інтуїтивістський підхід до її побудови.

Невербалізований момент може бути присутнім і в самому мовленнєвому акті, зокрема, в усному мовленні, коли деяка інформація передається не лише через слово, а й через жести, міміку, паузи, манери, відповідний тон, темп тощо. Письмова ж форма мовлення зв'язана зі словом. Проте в процесі тлумачення того чи іншого текста читачем в його мисленні можуть виникати образи, не описані автором, а зв'язані з індивідуальними особливостями сприйняття прочитаного читачем. Іноді навіть раціонально осмислений зміст текста важко піддати вербалізації, особливо ж коли треба передати деякі почуття, емоції, настрої, афективні стани тощо. В таких випадках говорять: “не вистачає слів для вираження почуттів”. Тоді для передачі невербалізованих моментів у процесі мовлення можуть застосовуватися певні ілюстрації, не зв'язані зі словесним описанням.

Та не лише чуттєвий момент спілкування не завжди піддається вербалізації. О.О.Потебня писав, що навіть “не вся думка, яка доступна людині, виражається чи може виражатися словом. Є цілі області людської думки, що стоять поза мовою чи вище від неї – як задум, план, ідея художника чи ремісника, які можуть бути виражені лише певним сполученням форм, кольорів, звуків” (А.А.Потебня. Мысль и язык. – С.201). До невербалізованих моментів мовленнєвої діяльності німецький філософ К.Хюбнер відносить і явища так званого *нумінозного світу* (das Numinose – у перекладі з німецької мови означає “божественне”, але К.Хюбнер вводить власне тлумачення цього терміну. У нього “нумен” – це знак вищої сили, який дається людині через часто миттєве споглядання деякої предметної персоніфікації цієї сили в природі). Нумінозними є ілюзії, таїна, містерії, чаклунство, інші сфери ірраціонального, які залишаються неясними для свідомості, а отже й для їхнього описання засобами мови (К.Хюбнер. Истина мифа. – С.252-253). Їх не можна відкидати і вважати неіснуючими лише на підставі їхньої неясності. Адже всі невербальні форми розуміння все одно замикаються на мові, так чи інакше виявляють через неї свій сенс, підготовляються нею. Перевага тут надається письмовій формі мовлення. Саме письмове, а не усне мовлення органічно поєднує вербалізовані та невербалізовані

складові мовленнєвої діяльності людей, оскільки воно синтезує об'єктивні і суб'єктивні моменти тлумачення й розуміння тексту.

Органічній єдності чуттєвих і раціональних, вербалізованих та невербалізованих компонентів ментальних (мислительних) образів, явного й неявного знання важливе місце відводить і *сучасна постнекласична наука*. Про це пишуть філософи й методологи науки (див., наприклад: І.Ю.Алексеева. Человеческое знание и его компьютерный образ. – М.: ИФРАН, 1993; И.Т.Касавин. Миграция. Креативность. Текст. – СПб: РХГИ, 1999; К.Хюбнер. Критика научного разума. – М.: ИФРАН, 1994; К.Хюбнер. Истина мифа. – М.: Республика, 1996). Зокрема, І.Ю.Алексеева зазначає, що чуттєві образи не можна вважати невербалізованими, бо свої відчуття й почуття ми описуємо словами “солодке”, “кисле”, “радість”, “страх” тощо. З іншого боку, деякі абстрактні (тобто раціоналізовані) образи можуть бути невербалізованими – наприклад, інтелектуальні інтуїції, уявлення про механізми та інші шляхи здійснення дослідницької діяльності. В різних когнітивних (пізнавальних) образах співвідношення чуттєвих та раціональних, вербалізованих і невербалізованих компонентів також різне (І.Ю.Алексеева. Человеческое знание и его компьютерный образ. – С.94-95). В них міститься неявна, невербалізована інформація про досліджуваний об'єкт. Проте вирішальну роль у становленні та розвитку наукового знання відіграє все ж таки мовленнєва діяльність, виражена в словах.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Як розуміється поняття людського буття у філософії?
2. Сформулюйте основні ознаки буттєвого статусу мови.
3. Поясніть сенс введених В. фон Гумбольдтом понять “духовна сила народу” та “мовна свідомість народу”.
4. Що собою являє “лінгвістичний поворот” у філософії кінця ХІХ – початку ХХ століть? З іменами яких філософів і лінгвістів він зв'язаний?
5. Сформулюйте визначення мовної гри.

6. Як розумів проблему “Іншого” М.М.Бахтін?

7. Поясніть висловлювання Ф. де Соссюра: “Наше мислення, якщо відволіктися від вираження його словами, є аморфною масою”. Як воно характеризує зв’язок мови та мислення?

8. Чим пояснюється єдність чуттєвого та раціонального моментів у мовленнєвій діяльності людини? Яка роль емоцій у формуванні слова?

9. Які ви знаєте невербалізовані складові ментальних образів людини?

Список рекомендованої літератури.

1. Алексеева И.Ю. Человеческое знание и его компьютерный образ. – М.: ИФРАН, 1993. – 76-99.

2. Апель К.-О. Язык и истина в современной ситуации философии // Апель К.-О. Трансформация философии. – М.: Логос, 2001. – С.33-60.

3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Наука, 1979. – С.297-393.

4. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – М.: АCADEMIA, 2000. – С.249-298.

5. Бураго С.Б. Мелодия стиха. (Мир. Человек. Язык. Поэзия.). – К.: Collegium, 1999. – С.60-79.

6. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – С.33-47.

7. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С.14-55.

8. Витгенштейн Л. Философские работы: (Часть I). - М.: Гнозис, 1994. – С.81-125.

9. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. - М.: Прогресс, 1988. - С.446-459, 496-508.

10. Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного. - М.: Искусство, 1991. – С.60-71.

11. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – С.46-84.

12. Гурко Е. Тексты деконструкции. Деррида Ж. Differance. - Томск: Водолей, 1999. – С.5-18.
13. Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знання: (Постнекласичне дослідження), - К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу, 2000. – С.7-46.
14. Жоль К.К. Язык как практическое сознание (философский анализ). - К.: Вища школа, 1990. – С.18-33.
15. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. - СПб: РХГИ, 1999. - С.22-54.
16. Крымский С.Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии.- 1998. - №4. - С. 40-49.
17. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.14-35.
18. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – С.38-49.
19. Потебня А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. - М.: Лабиринт, 1999. – С.80-98.
20. Рассел Б. Человеческое познание. – К.: Ника-Центр, 1997. – 68-74.
21. Риккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. Логическое введение в исторические науки. - СПб: Наука, 1997. – С. 42-61.
22. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. - Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 1999. – С.16-30.
23. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сборник. - М.: Высшая школа, 1991. – С.134-146.
24. Хайдеггер М. Время и бытие. - М.: Республика, 1993. – С.259-273.
25. Хайдеггер М. Бытие и время. - М.: Ad Marginem, 1997. – С.160-166.

